

ПРО НЕЗАБУТНЄ.¹⁾

Були колись такі темні часи на землі, що старих людей, батьків та дідів не то що не поважали сини й онуки, але поводитись із ними гірше ніж з собаками: заганяли як кабанів у саж, у який там закуток, та тільки не годували як кабанів на сало, але просто морили голодом до смерти.

Славетний географ далекої давнини Страбон, що жив ще до Христа, а вмер як Спасителеви минули двадцять-чотири роки, пише про народи, що тоді мешкали на Кавказі, і між иньшими розказує про „Каспіянів“ (себто, здасть ся, або сучасні Дагестанці, або може Чечня), і повідає, як ті „Каспіяни“ старих людей голодом морили до смерти, а потім викидали їх, мов яке падло, у пустку або у ліс, і крадькома назирали за ними: коли бачили, що хижка птиця — орли чи то круки — те мертве тіло жвакуючи переволіка на друге місце, то упевнялись, що та стара людина була „блаженна“; а коли жвакували мертве тіло собаки або звір хижий, то вже та людина не така-то, на їх звичай, була „блаженна“; коли-ж ні птиця, ні звір, ні собаки не користувались мертвяком, то такого уважали вже за нещасного (LXI, cap. X, V. 3, 2).

---

¹⁾ Оця стаття шановного ветерана нашого письменства була написана, як видно з її вступу, по просьбі д. М. Вороного для проєктованої ним літературної збірки, що півгора року тому назад почала екладати ся в Катеринодарі, а тільки тепер друкуєть ся в Одесі, пройшовши цензурні митарства — звісно, не зовсім з цілими кістками. Між творами, які довелося їй погубити в тих митарствах, була й оця стаття д. Мордовця, яку ми й друкуємо з дуже невеличкими пропусками, одержавши її автограф завдяки ласкавій увазі д. Вороного. *Ред.*

Оттаке то було колись! Еге! — було та загуло...

І от як би у ті звірячі часи довелось хоч би й мені старому жити, то вже давно-б мої кісточки вовки-сіроманці та орли-сизокрильці, як того найменшого брата-козака, що з города Азова колись бідні невольники утікали, — давно-б, кажу, по тернах та байраках розношали, попід зеленими яворами ховали й комишами вкривали, бо мої старі ноги вже до восьмого десятку літ додубали, та вже трохи й переступили за той високий поріг, що об нього чимало нашого братчика спотикалось та прямо у вічну домовину лягало.

Так ні! — Бог милував, бо не ті часи тепер настали, хочай і у нас, як у тих химерних „Каспіянів“, чимало ще дечого звірячого зосталось на сором сьвітови.

А все-ж таки тепер старих людей поважають і при житті їх і по смерті, а надто тих, що залишили на землі свій духовий слідочок, такий, що ні піском його не замете, ні травкою він не заросте.

От про таких то оце й згадує добродій Вороний, Микола Кіндратович — про Шевченка, та про Костомарова й Куліша, та про Драгоманова й інших, пишучи до мене з нового Запорожжя, з Кубанщини-Чорноморщини. Та й гарно-ж пише молодий козаченько, мов той січовий писар!

Задумав він, батче, видати такий український альманах, де-б у гарних, артистично-викінчених зразках виявилась справжня поетична творчість, — без накиненої або силоміць втиснутої тенденції, без упокорення старим літературним формам та шаблонам, але свободна, свіжа і найголовніше — оригінальна (самотутня). Не цураєть ся він і нових напрямків, що відбились в сучасних літературах європейських та по часті вже зазначають ся і у нас, в літературі українській... На естетичний бік свого видання хоче звернути найбільшу увагу...

„Потреба такого видання — пише далі молодий козаченько — відчуваєть ся в останні часи дуже гостро.

„Наші молоді парнасці, як ви певно помічали, переспівують старі теми — опріч двох-трьох — не виявляючи нічого оригінального, самостійного, не даючи під час і дрібочки живої чистої поезії. Звичайно така поезія негодна задовольнити вимог нашого інтелігента з смаком, часто виробленим і викоханим на чудових зразках літератур чужих народів.“

Добре, добре, синашу — кажу й я. У чужих народів, звісно, єсть чому поучити ся, бо ще й батько Тарас казав:

Учіте ся, брати мої,
Думайте, читайте,
І чужому научайтесь
Й свого не цурайтесь.

Сьвяті слова!

„Ми — каже далі д. Вороний — не хочемо прихилити небо до землі, ні — ми в землі хочемо самі піднятись на який час у небо: — спокою треба, відпочинку для стражденної, зневіреної душі сучасного інтелігента, — може тоді й йому буде легше жити й працювати на землі. Любови, тихої радості треба для його озлобленої, змученої душі!

„Звичайно, завдання наше дуже тяжке, ми певні навіть, що не зможемо його цілком осягнути, але й те, що зможемо, піде на користь“.

Так, так, синашу, треба, давно треба хоч на який час, хоч на яку хвилину піднятись до неба, хоч трохи відпочати стражденній, зневіреній душі сучасного інтелігента... Добре, добре — кажу — синашу, ваше завдання.

А оттут, люди добрі, і за мене старого беруть ся й мою торбу старчачу ручками мацають, чи нема там якого, хоч цвілого, шматочка їм, молодим козакам на користь.

„Від вас, любий наш добрий діду“ — так колядують дітки — „ми жадаємо запомоги — запомоги вашого вищого пера (де вже „вище“, дітки! — хіба тим „вище“, що віщує мені що дня: „Скоро, скоро, діду, підеш до батька Тараса та до тих, кого тепер згадуєш... Он уже беззуба й безребра давно тобі гострою косою на щось невідоме натякає“...). Ніщо не порушує так духа людського — пише далі козаченько — як оповідання про людей ідеї, людей визначних і дужих, котрі може хоч під час і помилялись і хибили, але за те-ж і робили багато, але за те-ж лишили по собі й слід нестертий. Такі покійники — Шевченко, Куліш, Костомаров, Драгоманов і кілька иньших — є й у нас. Опріч першого останніх ви знали особисто, знали добре,¹⁾ про них у вашій старій

¹⁾ Я й „першого“ знав добре, і він нераз давав мені „цїлованіє не яко Гуда, но яко разбойник“.

голові заховалось багато споминів; де-що з них ви вже розповіли людям, а ще більше мабуть лишилось у вас у схованці. Отже-ж розкажіть своєю чудовою, барвистою мовою якийсь епізод з життя Мик. Ів. або Куліша, як ви уміли розказувати в своїм „Під небом України“. Найкрасші наші письменники обіцяли допомогти мені в сій справі, — от і хочеть ся, щоб на чолі їх були й ви!“

Ох, голубчику мій любий та волохатий! І що я маю діяти з тими „споминами“? Бо в мене, в моїй сивій голові, як у повній макітрі маку, та між жоїми паперами — ох, і поживкли вони вже, мов обличче мерця! — так кажу, в мене тих „літературних споминів“ така прорва, що їх і ціла валка чумаків не довезла-б до Катеринодару. А що-б то до батька Тараса, то про батька я вже сим літечком заслав мої „спомини“ до В. П. Науменка, щоб він передав їх щирим Киянам, бо вони давно вже сіпали мене старого й сюди й туди з своїми проханками. Про Костомарова-ж та Куліша мої „спомини“ мабуть добре вже нимуляли очи читачам, і коли їх тепер знов переказувать, то себ-то було усе одно, що у п'яте й десяте розказувать дітям про „козу-дерезу“.

А от про Драгоманова було-б що розказать, та коли-б часом звідки не вискочив на мене отої „зась“ з ломакою... Овва! — А вже-ж як вовка боятись, то і в ліс не ходить, а я по тихеньку, оглядаючись — тишком та нишком, щоб мовляв і „піч не чула“.

Оце згадуєть ся мені один похмурий осінній вечір у Костомарова. Небо плакало, і в нас на душі було похмуро. Та й було з чого: провозжали ми свого друга у далеку-далеку дорогу, звідки ніхто не вертаєть ся... Се провозжали ми Драгоманова так, як ото співаєть ся у думах про проводи козака:

Довго вони на могилі крій села стояли,
Довго-довго козаченька вічми провозжали,
А ще довше вони його дома оплакали.

Було нас троє з Драгомановим. Мені здавалось тоді, що я — не я, старий, а та „найменьша сестра“ на проводі козаченька, що про неї співаєть ся у думі:

Що найменьшая сестра ридає,
Словами промовляє:
— „З якої тебе, брате,
Стороньки ждати?
Чи од чистого поля,

Чи од Чорного моря,
Чи од славного Запорожжя?"

— „Возьми ти, сестро, жовтого піску жменю
Та посій його, сестро, на каменю :
Коли буде пісок жовтий на камені виростати,
Зеленим барвінком камінь устилати, —
В той час буду, сестро, до вас прибувати...
Бо як тяжко на безвідді рибі пробувати,
То так тяжко на чужині безродному прожити.“

Бо саме тоді Михайло Петрович збирався на віки помандрувати за кордон — полинути, як от у осені птиця береться летіти до „ирія“ від холодної зими.

— Ох, Михайло Петровичу — з тиха промовив я — наскочите ви там у тому „ирії“ на ківш лиха, та ще й здоровенний — нераз умиєтесь гіркими слізьми, згадуючи про рідну Україну, та тими-ж слізьми не раз змочите і той шматок чужого хліба, коли ще добудете його на чужині.

Те-ж казав йому й Костомарів.

— Ви-ж — мовляв — не Иляш-потурнак, щоб за кордоном шукати „роскошів турецьких, лакомства нещасного“.

— Так що ж я маю робити? — одмовляв він, тяжко зітхаючи. — Оце зіпхнули мене з катедри, з Київа гонять на немилу мені катедру у Казань, неначе гетьмана Самойловича у холодну Сибір. Чим-же я винен був? кому скривдив?... А за кордоном світ мені не завязаний, і там працювати-му на користь рідному краю: може й не пропаду.

І полинув.

Як йому жилося у тому ирії, знали ми з закордонних часописий та з його інтимних листів до нас. Звісно — не дивився він на ту Швайцарію, як „корова на нові ворота“. А працював він там, рук не покладаючи — працював і на користь дорогої України, і на користь цілому світові, буди співробітником у славетного Елізе Реклі. Хто бував тоді у Женеві і заглядав у публичний сад, той певне бачив його що дня там з його дитинкою: — дитинка спить у колосочці або граєть ся, а батько пише не розгинаючи спину, бо працював за шматок того чужого хліба.

А скоро й шматок той „свої-ж собаки“ взіли, як побачимо се далі, — взіли й не подавились тим мало не старчачим шматком.

А що невсипуще працював він для рідної землі і рідної науки, для розвою просвіти, то зараз виявить ся з його листів до мене.

От-що писав він мені в Женеві 24-го цвітня 1883 року; перші листи його до мене писались великоруською мовою, а усі остатні — українською:

„Милостивый государь Данило Лукичъ. Посылаю вамъ при семъ мои изданія объ украинскихъ народныхъ пѣсняхъ. Если можно, я очень бы просилъ васъ увѣдомить меня, получили-ли вы ихъ (знісно — не получил: — „вась“ не пустив...), а также дать мнѣ позволеніе обратиться черезъ ваше посредство къ Н. И. Костомарову съ просьбой передать мнѣ копіи съ нѣкоторыхъ варьянтовъ — не напечатанныхъ — пѣсенъ о разореніи Сѣчи, о которыхъ я сужу по отрывкамъ въ статьѣ Н. И-ча въ „Рус. Мысли“. Я теперь приступилъ къ печатанію своей коллекціи политическихъ (историческихъ) пѣсенъ XVIII вѣка, въ которыхъ недостатокъ варьянтовъ Н. И-ча будетъ очень чувствителенъ, — и въ которыхъ, смѣю думать, помѣщеніе этихъ былобы резоннымъ, такъ какъ моя (не мною собранная, а сотней земляковъ) коллекція превосходитъ всѣ другія по своему богатству. — Съ истиннымъ почтеніемъ остаюсь вашъ М. Драгомановъ.“

Сими часами він ще сміливо підписував ся „Драгомановим“, а як „собаки“, мов зінські щенята, почали заздальгидь під землею (бо всяка нечисть боїть ся сьвіту) копатись, щоб ухопити спотиньга й ізвісти його добутий тяжкою працею шматок чужого хліба, то він мусів відкаснутись і батьківського й свого власного імени, і в Михайла охреститись на „Кирила“, а Драгоманова, мов щось нечисте, закрити „Василенком“.

Ось той його лист, де він гірко жалуєть ся на те, як „собаки“ не тільки загородили йому стежку до хліба, але й „зася“ в ломакою поставили у стежці.

Діялось се так. Як ото „Историческій Вѣстникъ“ надрукував, спасибі йому, моє „Під небом України“ Драгоманов і прислав мені з Швайцарії свою вельми цінну і цікаву наукову працю, котру присвячував пам'яті М. І. Костомарова. Се було весною 1885 року, скоро по смерті Миколая Івановича. Посилаючи до мене свою статтю, „Кир. Василенко“, а вже не Драгоманов, і писав, що „собаки“ вже поставили „зася“ коло дверей редакції „Ки-

ївської Старини“, де він перше знаходив притулок зі своїми статтями і звідки йому йшов хоч невеличкий шматок хліба, то й прохав мене знайти йому „Василенкови“ другий притулок — чи в „Русскої Старини“, чи в „Вѣстникѣ Европы“.

Метнув ся я туди. Та ба! — вже й тут по „засю“ поставлено. Обидві редакції відповіли мені, що вони невірні дати у себе притулок бідолашному „Василенкови“, бо „добрі люди“ вже всіпили на ушко повіситись там, де... де... як би то сказати а не збрехати — де, бач, літературним козам роги правлять; і сказали ті „добрі люди“ рогоправам козинячим, що „Василенко“ — се єсть великий розбишака і гайдамака,¹ страшнійший над Залізняка і над Гонту, — що єсть Драгоманов, той Драгоманов, що друкував ся колись, як ще не полинув до ірія, в „Вѣстникѣ Европы“ під ініціалами Т—ва (читайте — Толмачов-Драгоманов: — „толмач“, бачте, по російськи, а „драгоман“ — по турецьки чи по татарськи).

Так от після такого гидотного вчинку тих „добрих людей“, Михайло Петрович і писав уже до мене 3-го листопаду 1885 року, як до члена комітета літературного фонду.

Ось його гірка жалібниця:

„Д. Л. Мордовцеву, члену комітета общества пособія рускимъ литераторамъ.

Plain palais, Campagne
Revoclier, 1-er.
3 ноября, 1885.

„Милостивый государь Данило Лукичъ. Я уже довольно давно получилъ ваше письмо и мою рукопись (звісно, як її боялись брати до друку, то я вернув її назад), но не хотѣлъ безноконтъ васъ своимъ письмомъ, въ надеждѣ, что увижу хоть какую-нибудь изъ своихъ работъ въ печати. Неисполнение этой надежды и трудное положение мое (ох, пророкував я йому це!) заставляють меня еще разъ обратиться къ вамъ съ объясненіями и просьбой (от — бідна людина! — чується вже голод...).

„Вашъ отзывъ о моихъ работахъ даетъ мнѣ право думать, что не ихъ качество причиною того, что онѣ не печатаются. Въ то-же время я и самъ вижу, что мои писанія вполнѣ цензурны. Слѣдовательно, ихъ не принимаютъ по какимъ-либо личнымъ причинамъ. Очевидно, что кто-нибудь „догадался“ (кому-ж більш як не „людямъ добримъ“!), что подъ моимъ именемъ скрывается какое-либо неблагонамѣренное лицо. Вотъ этой именно предупредитель-

ной „догадливости“ я и не понимаю. Если-бъ я самъ былъ най-неблагонадежднѣйшій человѣкъ, но мои писанія были вполне благонамѣренныя, имѣя при этомъ нѣкоторое литературно-научное значеніе, то литературный интересъ требовалъ бы напечатать ихъ. Но если я, Кирилль Василенко, скромнѣйшій изъ смертныхъ, живущій въ Швейцаріи по чисто личнымъ мотивамъ и съ законнѣйшимъ документомъ, только тѣмъ и виновать, что кому-то угодно было „догадаться“, что за мною скрывается какое-то неблагонадежное лицо, — то я, право, не понимаю, за что мои бѣдные труды терпятъ ostracismъ изъ литературной республики? Этотъ ostracismъ (кажется) тѣмъ болѣе страннымъ, что, напр., хоть бы въ статьяхъ А. Н. Пыпина я встрѣчаю похвалу именно тѣмъ мыслямъ, какія я излагаю въ своихъ писаніяхъ, и требованія именно такихъ работъ по народной словесности и этнографіи вообще, какія я предлагаю.

„Этотъ ostracismъ, кромѣ всего прочаго, имѣетъ для меня весьма реальныя послѣдствія, выражаемыя словами Хлестакова: „Вѣдь эдакъ я могу отоцать“. Вотъ въ послѣдній годъ я увидѣлъ забракованными листовъ съ 10—12 своихъ писаній, одно собраніе матеріаловъ, для которыхъ стоило мнѣ не мало времени, труда и даже издержекъ. А у меня наготовлено матерьялу по однимъ прозаическимъ новелламъ и апологамъ, — по которымъ теперь въ Россіи никто абсолютно не занимается даже на столько, чтобъ хоть срезюмировать то, что сдѣлано по этимъ вещамъ въ Европѣ, — листовъ на 35—40. Судя по участи до сихъ поръ посылаемаго, я долженъ сказать: „tempus et oleum perdidit“. И изъ-за чего? — Изъ-за „догадливости“?!

„Такъ какъ прежде чѣмъ примириться съ столь неутѣшительнымъ выводомъ, всякій работникъ долженъ принять всевозможныя мѣры къ сохраненію своего труда и своей способности къ продолженію его, — то я позволю себѣ еще разъ просить васъ :

„1. Узнать въ редакціи, куда переданы двѣ мои работы, — будутъ-ли онѣ напечатаны и когда приблизительно, — и если да, то попросить, нельзя-ли мнѣ получить хоть часть гонорара теперь-же. Если-же работы мои тамъ не будутъ напечатаны, то сказать мнѣ откровенно, можете-ли вы ихъ рекомендовать въ другія изданія, съ которыми имѣете сношенія -- на „Ж. М. Н. Пр.“ и г. Веселовскаго я не имѣю никакой надежды.

„2. Если, по вашимъ соображеніямъ, нѣтъ надежды на помѣщеніе моихъ работъ въ Петербургѣ, то прошу васъ выслать ихъ мнѣ, — особенно статью о пѣсняхъ объ освобожденіи крестьянъ.

„3. Если нѣтъ никакой надежды на помѣщеніе въ знакомыхъ вамъ изданіяхъ моихъ сравнительныхъ очерковъ по р. нар. словесности, — то могу-ли я просить васъ найти мнѣ какую-нибудь литературную работу, напр. переводовъ историческихъ сочиненій, или даже романовъ (от до чего довела недоля бѣднаго чоловіка: — хоч сядь та й плач! — а може й плакав...).

„Въ заключеніе прошу васъ простить мнѣ навязчивость (бѣдний, бѣдний!), вѣря, что она мнѣ самому очень тяжела, а также, что я постараюсь впредь не беспокоить васъ ею. — Вашъ, милостивый государь, покорный слуга (оттакої!) Кир. Василенко.“

І не злодіяки ж — спитаю я — ті віньські щенята, що у бѣднаго жебрака на чужій стороні послѣдню латану торбу вкрали!

Я трохи не заплакав, читаючи про таке лихо.

Метнув ся сюди-туди, до того й другого... Сяк-так, а трохи допомогли голодному на чужій чужині.

Минали роки, а він усе товк ся по Европі, як той „Марко проклятий“ по пеклови, тільки-ж у Марка у торбі за плечима була мертва голова, а у нашого спротяти — тільки його вірна прихильність до рідного краю і його-ж невсипуща праця на славу України.

І от — бідоласі пощастило.

Загубив він одну катедру — на Україні, у Києві, а милосердний Бог послав йому другу — в Пів-Азії, як він називає Болгарію: його запрохав болгарський державний уряд читать лекції в Софії, у Вишій Школі, себ-то в болгарському університеті. Оттакої ловить!

І ось він — в „Пів-Азії“. Але й там він не покладає рук. І там свої думки й свою працю цілком віддає далекому рідному краю. 2-го липця 1892 року він пише до мене із Софії:

„Многоуважаемый Данило Лукичъ. Простите, если я въ крайности беспокою васъ своею просьбою, ради научнаго интереса.

„Будьте добры: добудьте мнѣ копию съ разсказа о правосудіи божіемъ въ книжкѣ, которая должна быть въ Публичной

бібліотекъ: „Русскія простонародныя легенды“, стр. 15—17. Додавленіє — „Два мудреца“.

„Если-бы можно было добыть самую книжку и выслать, — было-бы еще лучше. Но я уже пробовалъ выписывать се, — но тщетно, — а потому прошу васъ о копіи, которую прошу выслать: Доктору Ивану Шишманову, въ министерство народнаго просвѣщенія, въ Софіи, Болгарія.. — Уважающій васъ Этнографъ“ (уже й не Василенко).

„Осмѣлюсь прибавить, что миѣ нужно очень скоро просимую копію.“

Мені так і чулось у тім „етнографі“ його голос:

Помалу-малу, братіку, грай —

Не врази мого серденька в край...

А то „люди добрії“ почують, та й поставлять і тут „зася“ в ломакою... А то доктор Шишманов — щось невідоме.

От я, щоб не вразити його серденька в-край, і послав те, що він прохав, не йому, а тому Шишманову... А як би знали „добрі люди“, що таке той Шишманов і з якого боку він родич нашому небозі, то зараз зарепетували-б: — „Калавур! — держіть його! — зовіть зася“!

Ну, думаю собі: ловіть вітра в полі, бо наш небога гукає до мене вже не з Софії, а з Парижу, звідки (Paris, 29 avenue de Wagram) 27-го жовтня надсилає до мене величезного листа, та вже на рідній мові.

Так ось цей цікавий лист:

„Шановний Данило Лукич. Я не писав вам у Саратов (се бачите, дітки, я літечком гостив у своєї рідної доні на дачі), бо зараз-же, як получив ваш лист, прочитав що в Саратові холера, і подумав, що певно ви там не останетесь, — а куди ви могли поїхати на літо, того я догадатись не міг. Мені зоставалось ждати, поки ви повернетесь у Петербург.

„Тим часом случилось таке, що конче потребує розмови серіозної. Це — масовий рух Галичан до еміграції в Росію. Цей рух уже в друге піднімає ся за остатні 6—8 тижнів, і його сприяє тільки військо. Нічого говорити, що цей рух показує, що вже нашим людям в Галичині і Буковині приходить не в моготу. Колись парол надіяв ся на цїсаря, —

С к о н ф і с к о в а н о .

С к о н ф і с к о в а н о.

Але бачучи, що цар не приходить, народ надумав ся сам іти до нього. Певно, й ня надія востала ся мертвою, бо як цар восточний може помогти Галичанам, коли в нього самого народ тернить од голоду.

„Де-ж поміч? Що на те кажуть осьвічені Галичани?

„Вони ділять ся на 3 гурти: 1) старші москвофіли, 2) молодші українофіли, 3) радикали. Перші два власне ніколи не інтересувались політично-соціяльними справами, котрі довели нарешті народ до еміграції. Вони знають тільки справи національно-церковні, а спосіб один: кланятись урядам — чи своєму, чи чужому, щоб випросити певні права для поверхових признаков національності: мови й обряду церковного. Ріжниця тільки в тому, що одні стоять за мову „русскую“, а другі — за „руську“ чи „русько-українську“. Тепер українофіли пішли на „угоду“ з польською аристократією, котра обіща їм кілька шкіл та офіціяльним надписів на „русько-українській“ мові з тим, щоб вони зреклись усякої опозиції теперішнім порядкам політично-соціяльним у Галичині й признали над собою верховенство єпископів-ультрамонтан, за котрими стоять явно Єзуїти-польнофіли.

„Радикали — єдина в Галичині власне політично-соціяльна партія. Принципів їх загальних нема потреби викладати: вони ті-ж самі, що й в усіх європейських радикалів. Спеціяльно в Галичині радикали тепер піддають критичному аналізу стан народу, а практичну агітацію зводять тепер на здобування реформи виборчої системи на підставі загального голосування, а також зміни законів про печать, збори й товариства та поліцію, щоб народови вільно було радитись про свої справи й організуватись. Лік, котрий радикали радять на теперішні лиха народні, такий: у вільній державі народ сам собі поможе. Вже й тепер радикали добились того, що на скликані їми віча народ сільський приходить уже на мітинги в числі 500—2.000 чоловіка, що референтами по політично-соціяльним справам являють ся самі мужики і що підписів за загальне голосованне збираєть ся тисячі.

„Еміграційний рух — те-ж свого рода радикальний. Він показує, що народ — радикально недовольний теперішнім станом річей в краю. Тільки ліків на ті лиха емігранти шукають мітольоґічних. Тут-то й треба повернуть їх до ліків реальних. Галицькі

радікали й говорять про це в своїх газетах — „Народі“ й „Хліборобі“ (попул. газетка) і назначили кілька мітингів в повітах, де більше обявляєть ся еміграційний рух. Але робота радікалів спляють ся тим, що в них нема грошей. Навіть життя газет їхніх загрожене, а надто „Народа“. В Галичині ні одна газета для інтелігенції не живе без субсидій з боку: „Галицьку Русь“ піддержують славянські комітети, „Дѣло“ — має більш 3.000 гульденів довгу в типографію „Товар. Шевченка“ (заложеного на гроші, прислані в Україні), „Правда“ видаєть ся на гроші, котрі дають угодовці з України. Натурально, що й „Народ“ мусить мати поміч. Тепер власне горячий час. Коли в Галичині не візьме верху радікалізм „Народу“, то візьме його Наумовичевщина, — бо „угодовому“ українофільству нема там місця взагалі, а тепер тим паче. Мужиків не нагодуєш фонетичною правописю і експропріяції мужиків Жидами не сплниниш нею. „Угодовське“ українофільство тільки скомпромітує українство перед Галичанами.

„Через те тямущі Українці мусять помогти кружку „Народа“, щоб він міг вдержувати видання для інтелігенції і для мужиків, а також владжувати мітинги. За кілька років маса народу в Австрійській Русі так зорганізуєть ся, що не буде потреби й помочи з боку, — а тим часом процес ідейного екзосмозу понесе здобутки галицьких думок і порядків і за кордон.

„Я просто обертаюсь до вас, як до українського патріота, котрий колись писав і про галицькі справи, і прошу вас узяти на себе ініціятиву помочи літературної і грошевої для праці кружка „Народу“. Час дорогий, і кожний гульден тепер — цінний. Адрес: Михайло Павлик, в Коломиї, улица Гетьманська, 607. — Щиро прихильний вам М. Др.

„Моє здоровля трохи поправилось в Парижі. Через тиждень мушу їхати в Пів-Азію і пройти через 2 карантини в холодних бараках. Коли схочете одповісти мені, то пишіть на прежній адрес: Доктору Гольштейну (avenue de Wagram 29). Простіть, що докучаю вам.

„Комплект „Народа“ й „Хлібороба“ буде висланий в Імператорську Публ. Бібліотеку.“

І тут, як бачить ся з цього листа, усі турботи, уся палка кров небоги (оця-ж кров його великого серця й звела його скоро в домовину на чужій чужині), усі його моральні і фізичні страждання — усе для рідного краю, задля щастя рідного-ж народу!

Привселюдно виголосив я цього листа Українцям у Петербурзі сущим... Але — на жаль — Україна, як і за часи гетьманів, так і тепер, не вміє з'єднатись до купоньки, по братерськи, як плакався колись на те ще небіжчик Мазепа:

Всі покою щире прагнуть,
Та не в єден гуж всі тягнуть:
Той на право, той на ліво,
А всі браття — то то диво!

Як виголосив я цього листа — горенько-ж моє! — громада, мов сухий явір під обухом та клином, в мент розкололась на двоє: одна частина громади відгукнулась на голос „вопіючого в пустині“ і підперла собою сьвяте діло свого народу, а друга частина, меньша, мов та черідка теляток, потягла за „бугаєм“ — нехай йому легенько икнеть ся!... А хто сей „бугай“, хоч він і щирий Українець і я його вельми поважаю, та тільки не тим він оком дивить ся на народні справи... мовчи, язичку!...

Про цей розколотий явір я й до Софії відписав, додаючи й про „бугая“ й про „цапів“, за котрими пішла більша частина череди.

Тоді Михайло Петрович через моє посередство обернув ся і до щирого „бугая“ й до щирого-ж „цапа“ з окремими листами, просючи їх одповіді з поводу розколотого явора.

Сяк-так, а вода полилась по лотоках на рідні колеса.

А от — 23 березоволу 1893 р. Михайло Петрович пише до мене з Софії вже про свої власні праці — такий турботний чоловіга, і все на користь осьвіти рідного краю!

„Високоповажаний добродію земляче. В мойому остатньому листі була одна тільки річ, котра навязувалась на вашу відповідь конче, — а власне запитання: в якому н-рі „Историч. Вѣстника“ була статейка (пам'ятаєть ся — Сухомлінова) про допроси Чижову й Ів. Аксанову в справі славянофільства в 1847 р., і чи не було ще чого про те в других виданях, тоб-то других матеріалів? Дуже вже смілива просьба була-б, — чи не можете прислати того н-ра „Ист. В.“ і других подібних матеріалів? Хотілось би зрівняти з тими, що є в „Р. Арх.“ 1892, № 7 про україн.-слав. товариство. До того, пам'ятаєть ся, писав я вам — питав: яка єсть надія на напечатанне пропущених уступів з мемуарів Костомарова, що напечатано в „Литературномъ Наслѣдїи“? Чи після записки Орлова і доступу Стороженка до „Дѣла о Шевченкѣ“ не пора вже позво-

лить і спомини Костомарова і в плені? Які єсть сліди тієї рукописі, котру дав Костомаров Юзефовичу і котру, певне, прийняв на себе Білозерський, як видно з записки Орлова, де говорить ся про „объяснительную записку къ программѣ славянскаго общества“, як про працю Білозерського.

„Прошу вас передати „Драматургу“ (се той-же „бугай“) мій лист і одповідь на його лист. Я був певний, що недорозуміння розсіють ся розмовою.

„Добрих вам съвятків! Поспішаюсь послати лист, щоб прийшов перед съвятками. — Щиро прихильний Етнограф.

„Жду одповіді од Гіог.“

Сей Гіог — він-же Гіогіні... Се-ж один із щирих „цапів“, що навернув частину громади нашої до помочи „Народови“. Може хто із земляків, тямущий Дантової або Петраркової мови, а особливо той, хто памятає київську університетську старовину 60-их років, і догадаєть ся, хто ся щира і мойому серцеві вельми мила людина...

А про „Драматурга“, він же й „бугай“, як і про Гіогіні я не маю права без їх дозволу говорити, та й літературна етика забороняє мені піднімати ряднину з псевдонімів...

Ох, боюсь я, що дуже вже простяглись мої „літературні спомини“, мов та химерна „лася“, про котру кажуть: „Лася, лася — простягла ся: як устане, то й неба достане“... Шлету, мов Пенелопа тче...

А нічого не подієш: завів пісню — треба-ж і доспівать, хоч може у моїх слухачів од такої пісні й позакладає...

4-го — 16 квітня того-ж 1893 р. Михайло Петрович пише: „Високоповажаний добродію-земляче. Позавчора дістав ваш лист, — а „Ист. В.“ чомусь ще не прийшов. Зарані спасибі, — та „Принимая во вниманіе, что „хто везе, того й поганяють“, — обертаюсь до вас ще з прозьбою: будьте ласкаві перепишіть мені з „Записокъ И. Р. Геогр. Общества“ 1861, із статті Голубева — Отрывокъ изъ путешествія въ Среднюю Азію, стр. 113—114, легенду про царя з бичачими рогами, чи ослиними ухами, — та гляньте в Schmidt, Gesch. d. Ostmongolen, S. 362, прим. 46, чи нема там-же подібної легенди. Це протоніп нашої легенди про Буняку, котрий я вже... (не розберу!) пригоду згадувати. Кумедне діло: основа легенди еллинська (Мідас), — і од Греків вже пішла по Европі аж до Ірляндії, — а в другий бік дійшла до Тибету,

а в нас вона єсть у формі ближчій до тибетської, ніж до європейських. От-такого кроку дала! Так будьте ласкаві, — допоможіть піймати ще одного посередника між нами та Тибетом.

„Мені соромно трудити власне з такими комісіями вас. Се праці для джурів, а не для старих лицарів. Мені обіщано давно знайти такого джуру в Петербурзі, — та й не знайдено. Та колись Кавур держав ся правила: коли треба було скорої роботи, то накидав її тому, хто й так уже був зайнятий, щоб той скорше вибивавсь од начепленої роботи, бажаючи скорше вернутись до своєї. А в гулящих людей, казав він, ніколи нема часу.

„Я не Кавур і навіть не „начальникъ отдѣленія“, — і мушу експлуатувати вас, по кавурському способу — бо нікого більше.

„Про Костомарова Записки думаю, що вже про 1847--8 р. можна-б друкувати, не ображаючи нікого живого.

„До F. я писав в осени. Незабаром приятель, котрий передав лист, зможе передати й відповідь.

„А куди ви помандруєте літом? Мабуть і в Петрограді тепер уже „із стріх вода капле“. — Щиро прихильний Етнограф.“

Ні, де вже там у нас „із стріх вода капле!“ Як я одібрав цього листа, то в нас у Петрограді ще не з „стріх“, а з носів вода на морозі капала, а все-ж мені, старому козарлюзі, „мандрівочка“ вже „пахла“, і я скоро полинув туди, де —

За горами гори хмарами повиті,
Засіяні горем, кровію політі.

Проблукавши тепле літечко там, де „спокон віку орел довбав ребра Прометею“, я знов, як сова на зиму прилинув у своє „Столярне“ дупло та й засїв у дуплі аж до нового літечка.

(Конець буде).

ПРО НЕЗАБУТНЄ.

(Докінченє.)

Коли вже на початку листопаду прийшов до мене лист з Софії од 21 жовтня, в котрім наш небіжчик пише :

„Високоповажаний Данило Лукич. У нас уже випав сніг, та певно й ви перейшли на зимній стан і вернулись у Петербург. Ось і я звіщаю вам зиму тим, що озиваюсь до вас.

„Мушу вас звістити, що той земляк, котрому ви поручили послати мені виписку до Буняка — царя з рогами і т. п. — ні слова мені не написав. Ся пригода, котрої я й ждав, — звиняє мене в тому, що я обертаю ся з такими справами до вас, а не до кого иньшого.

„Коли мої листи і прозьби в чім-небудь вам недоладні, то будьте ласкаві, напишіть мені про се отверто. Я зрозумію і, подякувавши вас за попередню терпівість, дам вам спокій. — Поважаючий вас Етнограф“.

Ні, дорогий земляче „Етнографе“, на що мені старому той „спокій“? Годі буде мій „спокій“, коли вже рука моя не в силах буде держати пера і на цім столі, на котрому я оце пишу, лежати му сам руки навхрест. І се вже, думаю, не далеко...

Пролинула холодна зима. Ми тут бучно та гучно справили роковини батька Тараса — добре справили! Коли повернувсь до свого дупла з вечорниць Тарасових, аж мене вже чекає лист від „Етнографа“.

25-го березолу 1894-го року він пише :

„Вельми шановний і дорогий земляче. Прочитав я прислані вами вирівки і скажу, що вони роблять не так-то вже сумне вра-

жінне: ціла громада не може бути аскетами, а молодим людям натурально хоче ся й маскараду й картин, як старим закуски — з тенденцією. Тільки треба, щоб за тим усім що небудь було. І ось я питаю вас, чи наша молодіж у Петербурзі хоч учити ся укр. мови, історії, слідить за справами дома і в Галичині і т. и.? чи вдержує вже яку звязку проміж себе, яку бібліотеку і т. и.?

„Біда в тому, що, на скільки мені звісно, петербуржські Українці ще в часу, коли перестала виходити „Основа“, ніяких обовязків за своїм українолюбством не признавали. В сему также вони стоять тепер навіть низче московських. Як собі хочете, а треба, щоб хто небудь се їм сказав у очі і взявсь за те, щоб привернути їх „на путь спасенія“, — і по стану річей се винада на вас.

„Я тому стою за поміч Галичанам, що там лишень можна дійти до ґрунту, до народу. Панське-ж українофільство — абсурд. В Галичині сьак-так, а все роблять ся проби звести Тараса і все поступове — з мужицтвом, тоб-то проби, котрі тільки й можуть рішити долю всеї нашої справи: чи вона лишень археологічне... (не розберу!), етнографічний куріоз, літературне ділетантство, — чи справді народня справа? І всего менше розуміють се Петербуржці.

„Радикалів тамтошніх я зовсім не розберу: в чім їх українство й радикальство? Старі мої товариші поставили себе в стан тих учителів, котрі підчіркують червоним карандашем помилки стилістичні молодого хлоця, не звертаючи уваги, що він виходить все таки на нову дорогу і що часто, коли-б переіменити ролі, то й ученик міг би почеркати писання найкоррекційших учителів. К слову: я часто думаю, що як би напр. Тацит прийшов держати в нашій гімназії екзаміна „на аттестат зрѣлости“, то по латині навряд би дістав більше 3. — Другі мені не відомі, — та мабуть їх і нема, — бо „шило в мішку не потаїть ся“. То вже, Данило Лукич, приходить ся вам „глаголомъ жечь сердца людей“, і нагадувати їм, що окрім празника єсть і будень з обовязками і що почастино в Галичині робить ся проба рішуча, котру наші обовязані підперти.

„На всякі „Об - ва ім. Шевченка“ в Росії надія плоха. З гори видно, що не позволять його (бідний мандрівець! — він не дожив до того, до чого ми дожили...), коли вже й „Зорю“ і „Дзвінок“ заборонили. Особливо „Зорі“ це тяжко, — бо вже мала в Росії 600 абонентів на 200 галицьких. Хоч вона була по б. ч. пуста —

торік заповнилась уся повістю Нечуя і драмою Старицького, по мойому — преглухими (ох, голубчику Етнографі! бачу, що се твоє пересердє, здаєть ся мені, не з твоєї розумної, критичної голови йшло, а з проклятушого аневризма аорти!...), та все-таки в Галичині хоч форму літературну, а не дяківську показувала, через що тамошні Рутенці в шкурі українофілів плакались на неї навіть за те, що вона занадто українська і замало галицька. Тепер вже мусять більше порутенитись.

„В загалі тепер рутенщина піднімаєть ся в Галичині, — і тут уже [вина] наших Українців. Барвінський з „Правдою“ довели українофільство до чистісінького ренеґацтва і пішли отверто на службу ультрамонтан... хоч, звісно, з... дурною думкою: — „одурити Ляха!“ — Романчук видумав з Рутенцями згоду, в котрій і $\frac{1}{2}$ москальофілів бере участь ради клєрикалізму. Радікали взяли ініціативу з'їздів для виробу з'їздної (не розберу!) програми, та мабуть $\frac{1}{2}$ їх влопає ся в згоду рутенську, — так що вийде 2 Барвінщини: урядова й $\frac{1}{2}$ опозиційна. По часті я радий, що радікали прочистять ся, а надто од поповичів, котрих все-таки тягне до ладану й хавтурів. Та тільки прийде ся видержати „чистим“..... (не розберу!) в боротьбі і прані, поки притягнуть до себе більше мужиків, в котрих все-таки вся сила.

„От-би вам, Данило Лукіч, вакаціями проїхатись по карпатським Русям. Побачили-б самі, як стоять справи, — і другим би розказали!

„А поки що — бувайте здорові!

„Мені Болгари дали 2 місяця одпуску, — та мало надії, щоб я міг і в кінці його читати лекції, і голос уже нелюдський, — та й 3-є видавня сухого плевриту оце витерпів, і лікар каже, що хронічний ексудат зробивсь (бачите? — і смерть у нього в грудіх, а він бєть ся, клопочєть ся за людей, за їх щастя, бідний!). На такі речі треба спокою й клімату доброго, — а я не маю ні того, ні другого. Писати я міг би ще років з 10 може (о, бідний! — де вже там десять років, і року не дала йому доля щербата прожити!), а вже профєсорствувати мабуть годі. Ну, та се не інтерєсно! — Ваш Етнограф.

„Я все не знаю, чи передані вам „Заб'їлежки“ ?

„Нагадаю вам, що сим літом у Львові буде краєва виставка, на котрій буде показана й галицька етнографія.“

Пекуча, невимовна жалість обгорнула мою душу, як я читав і перечитував сього листа: увійшов уже мало не на половину у свою труну, загубив уже й голос на тій кафедрі, читає вже „нелюдським“ голосом, — а все кипить, пеклується, щоб не дати загинуть рідному народови, з котрого сам вийшов на боротьбу, і мене зове „глаголомъ жечь сердца людей“!

Я й думав собі своєю старою головою: Де мені взяти того полумя душі, того слова, щоб воно гори посувало! Я не з тих, про котрих і про їх атрамент сказав Байрон:

...and a small drop of ink (того „атраменту“),

Falling like dew upon a thought, produces

That which makes thousands, perhaps millions, think...

Ні, хоч і не крапельку, не „small drop“ моїх „чорних сліз“ вилив я на тисячі й десятки тисяч аркушів паперу, а може не один і не два боклага, не десяток барил, а то й цілу бочку виплакав я тих „чорних сліз“, як оце й тепер їх виливаю з мого каламаря, а чи багато „упало росю“ тих чорних крапель на серце й на душу моїх читачів — не знаю, голубе, не знаю! Може тобі звідти виднійше...

А ті „заб'їлежки“, про котрі питає небога?

Це офіційальні видання, на болгарській мові, болгарського міністерства народньої просвіти — наукові праці того-ж Драгоманова в питаннях всесвітнього „фолькльора“, — капітальні томи in quarto. Михайло Петрович вислав їх мені та академіку Олександру Миколаєвичу Веселовському, та професору і сучасному академіку Ол. Мик. Пипіну, та у перву голову — в Імператорську публичну Бібліотеку, — і от питає у цьому листі, чи дійшли сюди ті болгарські „Заб'їлежки“.

Не гаючи зайвого часу, йду я в комітет іностранної цензури й питаю панів цензорів:

— Получены-ли „Заб'їлежки“ на Императорской Публичной Библиотекѣ, а также на мое имя и на имя Пыпина и Веселовскаго?

— Получены — любенько кажутъ, — но возвращены въ Болгарію, какъ „refusées“, потому что все, что издаетъ Драгомановъ за границей, запрещено въ Россіи. А другія издания, выходящія въ Галиціи, въ силу тѣхъ-же цензурныхъ распоряженій задерживаются на нашихъ таможенныхъ и возвращаются по принадлежности.

З комітета іностранної цензури ту-ж мить іду в публичну бібліотеку до Леоніда Миколаєвича Майкова, що був тоді, в 1894 р.,

ще не віце-президентом Академії Наук, а товаришом директора публичної бібліотеки — Леон. Фед. Бичкова.

Так і так — кажу про „Заб'їлежки“.

Він аж об поли руками вдарив ся!

— И что дѣлають эти таможенные и здѣшніе чиновники! Императорская Публичная Библиотека — на то она и Императорская — имѣеть право и обязана получать все печатаемое во всемъ мірѣ и на всѣхъ языкахъ, и даже всякія подпольныя, всякія цензурныя изданія и прокламаціи, даже тайныя. А чиновники этого не знаютъ и лишаютъ царское книгохранилище драгоценныхъ, можетъ быть, сокровищъ! Мы немедленно сдѣлаемъ распоряженіе о прекращеніи этихъ прискорбныхъ недоразумѣній.

А чи „прекратились прискорбныя недоразумѣнія“ — цього я, люди добрі, не знаю.

Минув і сей рік, як усе на сьвітї минає...

Люди кажуть: Ой, хто до кого, а я до Параски“.

Такою „Параскою“ і я був для небіжчика Драгоманова.

24-го грудня того-ж року озвав ся він до своєї Параски — пише :

„Вельми шановний Данило Лукич. Вже простіть: як діло, та ще й скорє, то до вас! Коло 1888 р. в „Русскомъ Вѣстникѣ“ була напечатана в 1, чи в 2-ихъ №№ стаття, здає ся Невідомского, про Боткина, Білинского, Каткова і Бакувіна, по листахъ Білинского до Боткина. От тепер менї її до зарізу треба, та тут колекція „Р. В.“ розрізнена. Писав мій приятель тутешній у Пітер до чоловіка компетентного, та лишень час угаяно. Тепер я до вас: помилуйте і пожалуйте, — розшукайте статю (ох, лихо, коли вона не в „Р. В.“! — се він, а не я), і пришліть № на тиждень-два. Се треба для роботи, котра піде у сьвіт на двох мовах, в тім числі й на німецькій. Я непременно і скоро верну вам книгу.

„Та черкніть два слова про „знаменія времени“, про земляків і т. и. Щось Німці розписались, буцім то нашому телятку прийшла черга вовка спіймати. Я думаю: з чого-б така ненатуральність? а про те, хто зна. Може там на берегахъ Неви видніще, а надто для спеціальнихъ телятологів. — Ваш щирій прихильний Шишманов (пише сам, хоч і підписав ся Ш-мъ — се я).

„Ви бачите Л. Майкова. Спитайте його, звідки він здобув листи Аксакових до Тургенєва? Чи не з паперів помершого в Дрездені П. В. Анненкова? Віярдло казала, що отдала Анненкову бо-

гацько паперів Тургенєва. Недавно вийшли по німецькому листи Турґ., Кав. й Ів. Аксакова до Герцена. Чи в паперах Анненкова не знайшлись листи Г—на до Тургенєва?“

Бачите? — ледви, ледви дихає, а як клопочеть ся!

Одібравши цього листа, зараз метнувсь до царського книгохранилища. А там єсть такий митець, що ще не родив ся такий чоловіга на світі, що-б поборов його у книжних мудрощах. Хоч би сам Редедя наш книжний, Єфремов Петро Олександрович, вийшов проти його навкулачки, то певне рачки-б став від його стусанів у тій книжній боротьбі. І чортибатькавна, яка то в його голова! — не голова, а ціле „русское отдѣленіе Императорской публичной Библиотеки“.

Я до нього. Так і так — кажу: — допоможіть знайти книгу, про котру оттут нише Драгоманов. — І показую йому листа: — Статя — кажу — як бачите якогось Невідомського до Боткіна й інших.

А він осьміхнув ся, та й каже:

— Это в VI-й книгѣ „Русскаго Вѣстника“ за 1888 годъ, и статья не Невѣдомскаго, а Щегловитова.

Та й полів кудись по драбині — на горище, чи що — достає книжку і подає мені.

— Ось -- каже — тут.

Як у око вліпив! Ну, сущий Ілля Муромець у царській книгарні!

Купив я тоді у букеністів „Русс. Вѣс.“ за 1888 р. і одіслав у Софію, до рук Шишманова.

І Майков — нехай над ним земля пером! — теж допоміг небіжчику, у котрого кирпата й безребра з гострою косою вже стояла за плечима, а меньша парка, не потураючи на старшу сестру й середульшу, вже надрізувала своїми ножицями нитку життя нашого небіжчика... Смертельний аневризм аорти!... А як він пекельно страждав! Писав мені: прокаже хвили в тридцять, а то й меньш свою лекцію вже „нелюдським голосом“, вже й плететь ся через силу до дому, і лежить цілими годинами на ліжку смерти з пузирями й ледом на серці!... А все працював...

Послідній його лист до мене був від 22-го грудня 1894 року, а 1895-го він вже не пережив — пішов до батька Тараса і до других невмірущих у нашому серцеві земляків, щоб споминать

там в Костомаровим, як ми у останнє його провозали, мов того козаченька, котрого мати й сестри проводили та —

Довго вони на могилі крїй села стояли,
Довго, довго козаченька вічми провозали,
А ще довше вони його дома оплакали...

Пише оце у останнє до мене, та ще й жартує, небога!

„Вельми шановний Данило Лукич. Спасибі вам за „Р. В.“ (Сими днями вишлю назад (де вже там! — не до того було...)). Не можу я надивитись своїй геніяльності (жартує! — яка духовна сила!), що видумав обертатись до вас з прозьбами: все як по маслу йде, як вас попросиш, а з другими, то непременно зачепить ся.

„От і впять прохатиму.

„Коли здибаетесь в Л. Майковим, то попросіть у него окремих відбитків тих листів, котрі він печатає в „Русскомъ Обзорѣніи“, — і тих, що вже напечатані, й дальших. А я йому вишлю ті листи, що в мене і що печататиму далі. Але-ж у нас у кожного по крилосу, котрий співає антифони! Звісно, я міг би абоніроваться на „Русское Обзорѣніе“, та в Пів-Азії стілько приходиться передплачувати й переплачувати, що треба Крезом бути, щоб з усіма Солонями розмовляти, а до того в „Русскомъ Обзорѣніи“ єсть такі Солони, що гидко в хату внести, — і мені з усіх тамтошніх документів тільки й інтересні, що листи, паралельні до мого архіва.

„Поздоровляю вас з новим роком і бажаю всего найліпшого вам і другим землякам, що мене памятають.

„Як то живуть Данте й Шекспір? — Ваш М.“

Такий останній лист нашого небіжчика.

Питає він про „Данте“ й „Шекспіра“. Та й як не питать! Бачучи вже духовними очима свою домовину, він згадує, як був колись молодим студентом, як у купі з тим „Данте“ й „Шекспіром“ ходили на лекції, бо то були його товариші, і він їх більш не побачить... „Данте“ й „Шекспір“ — се ті-ж знайомі нам щирі дядьки: „Данте“ — він-же й Фіоріні, він-же й той „цап“, що поруч із мною повів громаду-череду у праворуч, а „Шекспір“, він-же й „Драматург“ — се той „бугай“, що повів маленьку черідку-теляток у ліворуч.

Нехай не нарікають на покійничка й ті де-які „Солони“ із „Русского Обзорѣнія“, котрих покійничку було „гидко внести у хату“, бо він каже у своїому листі про „Русское Обзорѣніе“,

коли їм верховодили князь Цертелев і добродій Анатолій Александров і коли в їх журнал між достойними усякої шани й цінними статтями Л. Н. Майкова і князя Шаховского, сучасного начальника печати, пролазили й такі „Солони“, котрих „гідко внести у хату“. І нехай памятають всі, що то писав уже не Драгоманов, а пером його водив смертельний аневризм аорти.

І от — його не стало! Великий дух невсипущого вояка за рідний край задавила аорта своєю горячою кривцею із неспокійного, бунтовничого серця, що увесь свій вік билось як риба об кригу, на чужій стороні згадуючи Україну, — і не рідними жовтими пісками засипано йому очі у тій Пів-Азії.

А далі вже буде, замість „со духи праведних“, де-що на спомин його душі.

Як не стало Драгоманова-Василенка-Етнографа-Шишманова-Т-ва і дійшла сюди чутка про це, то літературний фонд — спасибі йому! — прийшов на поміч сиротяттям покійничка Я й оповістив про це Н. Н.

Читаючи його лист до мене 28 січня 1896 р., так і хочеться молитись „про незабутнє“ й плакати з блаженным Іоанном Дамаскином: „Благословенъ еси, Господи, научи мя оправданіємъ Твоимъ“...

Ось цей лист:

„Високоповажаний добродію!

„Велике спасибі вам за клопоти про мене, а ще більше за Л. М—ву (се — дружина нашого покійничка). Спасибі й членам літературного фонда, — вони показали себе над міру людьми (гуманними) та й відважними. Я довго не міг повірити, що вийде що-небудь. Спасибі їм.

„Не відписував вам досі, бо ждав відповіді Л. М—ни. Ось що вона пише:

„Не глядючи на великі старання, на те, що М. П. (Драгоманов) обертав ся до всіх, до кого можна було, Віардо не дала нічого сінько, і де вона все поділа — єдиний Бог відає. А як ми були в літі 1894 року на селі коло Парижа, то їздили з М. П. в Буживаль, де була вілля Віардо і хатка Тургенєва, хтіли побачити місто, де Тургенєв жив і вмер, але нас навіть не пустили наблизити ся до тієї хати, бо Віардо продала цю віллію з хат-

кою, і там жили якісь Французи, богачі, котрим ніякого діла нема до памяти такого чоловіка, і вони не люблять, щоб їх безпокоїли. Постояла я з М. П.—м коло хати консержа при вході, заплакала, М. П. підняв каштан (діло було в кінці сентября) і дав мені: — „На тобі — хай буде споминка, що ти була на тому місті, де ходив великий чоловік“. — От тільки каштан і єсть у мене, більш нічого нема. — Не пожалувала Віардо памяти такого чоловіка — хоч би хатку його не продала. Не вже-ж таки вона не мала з чого жить? Боже мій, Боже мій! У мене серце розриваєть ся, коли подумаю, що колись треба буде покинути ту хату, де мій дорогий жив і вмер!“

„Ось вам Віардо і нещасний Тургенєв — кінчає д. Н. Н.: — ось і ріжниця між нею і українською артисткою-жінкою...

„Буде, бо і так гірко!“

Що-ж ще таке нарешті сказать, щоб, як того бажає д. Вороний, „хоч на який час піднятись з землі в небо“?...

Д. Мордовець.

